

LITERĀRO TEKSTU IZMANTOŠANAS IESPĒJAS STARPKULTŪRU IZGLĪTĪBĀ

Use of Literary Texts in Cross-cultural Education

Olga Senkāne
Karīne Laganovska
Rēzeknes Augstskola

Abstract. *The objective of this study is to propose a new methodological solution for mastering classical literary works, emphasizing the role of a literary text in cross-cultural education. For this purpose, different genres of the German traditional and modernist prose have been selected: H. Hesse's novel "The Glass Bead Game" and W. Borchert's short story "On This Tuesday". The study seeks to demonstrate the efficiency of combining phenomenological approach and semiotics in identifying the notions of other cultures and analysis of their functionality in literary works by means of applying this method in audiences of various specialty students. A particular object of the study is cross-cultural education – the process of mastering systematized individual knowledge and skills and forming attitudes, which is related to the interaction between different cultures.*

starpkultūru izglītība, semiotika, kultūras zīme, fenomēns.

Keywords: *cross-cultural education, semiotic, cultural sign, phenomena.*

Ievads

Introduction

Informācijas un tehnoloģiju laikmetā jauniešu interese par daiļliteratūru noplok, lasīšanas process šķiet garlaicīgs un nogurdinošs, tamdēļ literatūras didaktikā tiek meklēti arvien jauni metodiski risinājumi, lai literatūras pasniegšanu padarītu motivējošu un aizraujošu. Tradicionālās un klasiskās metodes tiek papildinātas vai pat aizstātas ar jaunām interaktīvām pieejām, kas lasītāju kā pasīvu informācijas uztvērēju (objektu attiecībā pret tekstu) rosina būt par aktīvu un radošu teksta recipientu (subjektu). Jau aizvadītā gadsimta 80.gadu sākumā Gerhards Hāss (Gerhard Haas, 1984) literatūras didaktikā ienesa inovatīvu ideju par tādu literatūras nodarbību, kas ir balstīta uz lasītāja līdzdarbošanos un teksta kreatīvu interpretāciju (*handlungs- und produktionsorientierter Literaturunterricht*), pārvērtējot klasisko subjekta-objekta attiecību teoriju teksta un lasītāja komunikācijā. Nodarbībās, kurās kā mācību materiāls tiek izmantota literatūras klasika, nepieciešams apbērt tādas metodes, kas veicinātu teksta saprotamību attiecīgajā mērķgrupā. Izvēloties tekstu analīzei, respektējami šādi kritēriji:

- teksts saturiski atbilst attiecīgās mērķgrupas uztveres īpatnībām;
- tekstā atklāta mērķgrupai aktuāla problemātika, kas aptver attiecīgos informatīvos (sociālos, ekonomiskos, vēsturiskos u.c.) kodus, un lasītājam ir iespēja sasaistīt tekstu ar savu personīgo pieredzi;
- teksts rada estētisku baudījumu.

Mūsdienu sabiedrībā, apzinoties daiļliteratūras funkcionālo vērtību, arvien lielāka vērtība tiek pievērsta literāro tekstu izmantošanas iespēju daudzveidībai

ne tikai filoloģijas, bet arī citu nozaru studijās, jo literārs teksts vienmēr ir noteiktas kultūras nesējs un tādēļ izmantojams svešvalodu, starpkultūru komunikācijas, kultūrvēstures, filozofijas u.c. studijās, ja vien tas ir piemērots konkrētai mērķgrupai un tā analizē tiek izmantotas piemērotas metodes.

Konkrēta pētījuma mērķis ir piedāvāt jaunu metodisku risinājumu klasiska daiļdarba apguvē, akcentējot literāra teksta lomu starpkultūru izglītībā. Šim nolūkam tika atlasīti noteikta perioda vācu tradicionālās un modernisma prozas dažādu žanru teksti: Hermaņa Heses romāns „Stikla pērlīšu spēle” (Glasperlenspiel, 1943) un Volfganga Borherta īsstāsts „Tajā otrdienā” (An diesem Dienstag, 1947). Teksti satur vācu, H.Heses gadījumā – arī citu Eiropas un Āzijas valstu, kultūras zīmes, tātad paredz noteiktas priekšzināšanas šo tekstu uztverē un interpretācijā. Pētījumā mēģināts pierādīt fenomenoloģiskās pieejas un semiotikas apvienojuma efektivitāti citu kultūru priekšstatu atpazīšanai un to funkcionalitātes analīzei daiļdarbā, izmantojot šo metodi dažādu specialitāšu studentu auditorijā. Konkrēta pētījuma objekts ir starpkultūru izglītība – sistematizētu individuālo zināšanu un prasmju apguves un attieksmju veidošanas process, kas saistīts ar dažādu kultūru mijiedarbību. Pētījuma metodoloģija balstīta Edmunda Huserla (Edmund Husserl, 1859–1938) un Žana Pola Sartra (Jean-Paul Charles Aymard Sartre, 1905–1980) fenomenoloģijā, Jurija Lotmana (Юрий Лотман, 1922–1993) un Umberto Eko (Umberto Eco, 1932) semiotikā, kā arī literatūras didaktiķu Gerharda Hāsa (Gerhard Haas, 1929-2011) un Lotāra Bredella (Lothar Bredella, 1936-2012) atziņās.

Metodes raksturojums *Description of the method*

Komunikācija ir process, kura laikā divi indivīdi cenšas apmainīties ar idejām, izjūtām, simboliem, nozīmi un jēgu, savukārt starpkultūru komunikācija ir process, kura laikā minēto apmaiņu veic divi indivīdi, kuri nepārstāv vienu un to pašu kultūru. Tā kā viņi pieder dažādām kultūrām – viņiem nav vienādu uzskatu, izjūtu, uzvedības paradumu u.tml. – saziņa kļūst daudz komplicētāka, orientēta uz intensīvu dialoga dalībnieku kā noteiktas kultūras nesēju pieredzes apmaiņu.

Kultūru mijiedarbību ietekmē vairāki faktori, piemēram, individuālā pieredze un no tās izrietošā svešu parādību interpretācija u.c., arī tas, ka komunicētājs nekad nepamanīs to, ko nav paredzējis pamanīt. Šis faktors diez vai attiecināms uz daiļdarba un lasītāja saziņu, kas pieļauj ne tikai negaidītus atklājumus vai lasītāja radošu līdzdalību teksta jaunradē (pēc Rolāna Barta (*Roland Barthes*, 1915–1980), bet arī zināmu, taču piemirstu priekšstatu reproducēšanu atmiņā, iepriekš uz to nepretendējot. Ikviens teksta uztveri, ar vai bez priekšzināšanām par to, ievada iepriekšējais pieņēmums vai priekšnojauta, kas satur arī kultūrspecifiskas asociācijas. Pieņēmums teksta recepcijas gaitā var neapstiprināties, bet var arī pilnīgi vai daļēji sakrist ar autora intenci. Lielā mērā tas ir atkarīgs no lasītāja, mūsu gadījumā – akadēmiskajā bakalaura studiju

programmā „Filoloģija” vai profesionālajās bakalaura studiju programmās „Svešvalodas skolotājs”, „Tulks referents” studējošā zināšanu bagāžas. Bet kas notiek, ja ar šīm zināšanām nepietiek? Sekas var būt dažādas, bet visbiežāk netiek uztverti autora mājieni uz zemtekstu, ko satur kultūras zīme, līdz ar to tiek pārprasts/nesaprasts pats daiļdarbs. Neizpratne rada vilšanos un vājina jebkādu velēšanos lasīt tekstus ar blīvu kultūras zīmju lietojumu.

Protams, nepieciešamās priekšzināšanas citas kultūras tekstu uztverē sniedz konkrēta priekšmeta pasniedzējs, tomēr kursa apjoms neļauj kavēties pie detaļām, tāpēc parasti studējošais veic patstāvīgu individuālu pētniecības darbu. Kā rāda prakse, šis darbs reti ir produktīvs, jo studējošajam parasti pietrūkst iemaņu bibliotēkās un internetā uzietā materiāla mērķtiecīgai atlasei, svarīgākā ieraudzīšanai un sistematizēšanai, neskatoties uz priekšmeta pasniedzēja norādījumiem vai instrukcijām. Tāpēc īpaši atbildīgs un svarīgs process ir teksta uztveres/interpretācijas pārdomāta koordinēšana, kā arī attiecīga komplicēta teksta analīzes plānošana pasniedzēja vadībā. Optimālai citas kultūras daiļliteratūras teksta apguvei nepieciešams atlasīt un izmantot piemērotākās literatūras pētniecības metodes, kas koncentrētu studējošā uzmanību uz kultūras zīmes funkcionalitāti un tādējādi neļautu apmaldīties sekundārās informācijas „džungļos”.

Kultūras zīme ir semiotikas jēdziens. Kultūra iegūst, glabā un nodod informāciju ar zīmju starpniecību, tātad kultūras komunikēšanas līdzeklis ir zīme. Semiotiķis U. Eko par fundamentālu pasaules uztveres/interpretācijas procedūru uzskata objektu apzīmēšanu vai aizvietošanu ar zīmēm, īstenojot nozīmes pārnēsumu. Uz nozīmes pārnēsumu balstītās zīmes viņš iedala:

- ikoniskajās vai tēlainajās, uz līdzību balstītajās zīmēs – metaforās; indeksos, uz sakaru balstītās zīmēs – metonīmijās;
- uz kultūras tradīciju balstītās zīmēs – simbolos, kad jauns objekts tiek apzīmēts vai kad cita, jauna zīme stājas pieredzē akceptētās, vispārpieņemtās vietā uz līdzības, analogijas, sakara, arī sabiedrības konsensa pamata (Umberto, 1962).

Ļoti svarīgi, ka šī uz pārnēsuma bāzes izveidotā zīme, Ekoprāt, atveido nevis attēlojamā objekta īpašības, bet gan tā uztveres nosacījumus. Uztverot zīmi, mēs izmantojam savu pieredzi, zināšanas vai „enciklopēdiju”, atlasām zīmes atpazīšanas principus. Tas pats atpazīšanas princips vai kods ir pamatā uztveres/interpretācijas nosacījumu atlasei, veidojot zīmi. U. Eko šo kodēšanas procesu uzskata par dabisku, organismam piemītošu īpašību, neatkarīgu no kultūras konvencijām, kā tas ir zīmes uztveres procesā. Faktiski semiotiķa kompetencē ir noteikt, kas zīmju veidošanā un atlasē (kodēšanā) atbilst cilvēka dabai un kas kultūrai jeb domāšanas instrumentārijam, ko lieto kolektīvs.

Vācu loģiķis Gotlobs Frege (Gottlob Frege, 1848–1925) savulaik atzinis, ka zīmei ir priekšmetiska un jēdzieniska nozīme, tā asociē sevi ar priekšmetu un satur informāciju par to. Savukārt informācijas raksturu nosaka sistēma, kurā attiecīgais priekšmets iekļauts (Frege, 1892). Šādas sistēmas lomā var būt

kultūra, un noteiktas kultūras kontekstā jebkurš cilvēka žests, mīmika, viņa apģērba krāsa u.tml. iegūst īpašu jēgu. Kultūrai raksturīgu zīmju kopums veido šo zīmju tekstu.

Semiotiķis Jurijs Lotmans (1922–1993) min svarīgākās teksta komunikatīvās funkcijas:

- adresāta informēšana;
- kolektīvās kultūras atmiņas uzturēšana (aptverošas universālijas/ abstrakcijas arhetipu tēlu, konceptu u. tml. formātā);
- iekļaušanās noteiktas kultūras kontekstā (kodēšana jeb zīmju atlase, respektējot tradīcijas, stereotipiskus priekšstatus, klišejas saprotamības, atpazīstamības labad);
- adresāta pašizziņas ierosinājums (nepastarpināta individuāla pasaules fenomenu iepazīšana un kodu jaunrade jeb savu zīmju producēšana vai jaunas kontekstuālas nozīmes piešķiršana tradicionālajām zīmēm) (Лотман, 2002).

Pasaules uztvere atsevišķu indivīdu un sabiedrību kultūras apziņā parasti nostiprinās zīmju – simbolu, metaforu, reāliju u.tml. formātā. Tropi un īstenības priekšstatu apzīmējumi vienmēr ir klasificējami un vispārināmi, jo iekļaujas kādā attiecīgajai sabiedrībai zināmā struktūrā, kodēšanas tradīcijā.

Katrs indivīds, tāpat kā sabiedrība, kuru tas pārstāv, pasaules parādību izpratnē orientējas vai nu uz nepastarpināti iepazītu, paša pieredzē balstītu zināšanu vai aizgūtu, tradicionālu viedokli. Fenomenoloģijā paša sajūsts, izspriests fenomens ir patiesāks, īstenībai atbilstošāks par jebkuru aizgūvumu. Kultūras semiotiķu plaši aplūkojamie vecie, konstantie kultūru teksti, fenomenologu versijā – *atmiņas datu banka* vai agrāk pieredzētais ir tikai izejmateriāls indivīda jaunradei, viens no apziņas neierobežoto programmēšanas iespēju palīgīdzekļiem. Tāpēc vairāk par pagātnes un tradīcijas rekonstrukciju, kur ir svarīgi ticēt tam, ko atceries, fenomenologus interesē cita – uz iztēli, fantāziju rosinoša apziņas darbība – vienīgi indivīda pieredzē balstīta nākotnes modelēšana.

Faktiski kultūras semiotiķus un fenomenologus vieno tēma par veco, tradicionālo un jauno kultūras tekstu attiecību indivīda un sabiedrības apziņā. Jebkurš teksts var saturēt noteiktā laikā radītus un akceptētus, noturīgus, sabiedrībā atpazīstamus un arī nezināmus kodus. To identifikācijai un iekļaušanai kādā klasificējumā iespējams izmantot gan semiotikas, gan fenomenoloģijas, arī psiho-, sociolingvistikas u. c. nozaru atziņas.

Literāra teksta autora iekļaušanās kādā noteiktā kultūras kodēšanas tradīcijā visbiežāk liecina par vēlmi komunicēt ar lasītāju tam daudz maz saprotamā valodā, lai īstenotu teksta pamatfunkciju (adresāta informēšana). Ikviens rakstnieks izmanto dažāda tipa kultūras zīmes (filozofiskas abstrakcijas, opozīcijas, reliģiskos rituālus, literatūras un mākslas darbu autorus vai tēlus, slēptus un neslēptus citējumus, alūzijas u. c.), taču modernisti, pie kuriem pieder H.Hese, to dara savādāk par tradicionāliem (romantiķiem, reālistiem), kurus

pārstāv vācu īsprozas klasiķis V.Borherts. Pirmkārt, jau tāpēc, ka modernistus interesē ontoloģiskas kategorijas, nevis cilvēciskā esamība, uz zīmju atlasē viņi dod priekšroku fenomenam, taču tikpat lielu nozīmi piešķir tradīcijai, lai to noliegtu, mainītu pret ko jaunu.

Metodes izmantojums H.Heses romāna kultūras zīmju analizē *Usage of the method in culture sign analyses of novel of H. Hesse*

Modernistu darbos sabiedrība ar savu ierasto, gadsimtiem kopto kultūras kodēšanas sistēmu nonāk pretstatā indivīdam, kurš izvēlēties pats savu zīmju sistēmu un rosina uz to arī savu lasītāju. Ideālais adresāts šādos gadījumos tiecas iepazīt un pieņemt jaunus, rakstnieka pieredzē, atmiņā un fantāzijā pasmeltus priekšstatus un to apzīmējumus, kuru uztvere rosina ieskatīties sevī un ieraudzīt pasauli iekšpus un ārpus citādi.

Rakstnieka kultūras zīmju atlasē vai kodēšanas principus iespējams atklāt ar fenomenoloģijas un kultūrsemiotikas atziņās un jēdzienos balstītu formulu (skat. 1.tabulu), kas ļauj koncentrēt lasītāja uzmanību uz kultūras zīmju atlasē mehānismu un rada iespēju apzināti nonākt ne vien ideālā adresāta, bet arī narācijās stratēģa statusā.

H. Heses izmantotās kultūras zīmes var klasificēt pēc izcelsmes tādās, kas nāk no Eiropas (sengrieķu, romiešu, krievu, angļu u.c.) un Āzijas (ķīniešu, indiešu) kultūras, turklāt visbiežāk tie ir ievērojami zinātnieku, visvairāk filozofu, un mākslas „kalpu” uzvārdi (skat. 1.tabulu), retāk viņu garadarbi, ievērojami mākslas pārstāvju vidū minēti gandrīz tikai vācu dzejnieki un mūziķi. Otru kultūras zīmju grupu sastāda paša H. Heses daiļdarbu tēli, piemēram, romāna „Stepes vilks” (1927), stāsta „Ceļotāji uz Austrumzemi” (1931) personāžs, bet arī tie ir marķējami kā izcili kalpotāji zinātnei vai mākslai. Rakstnieks padara reālu personu vai viņa gara darbu par sava daiļdarba tēlu un uz šo tēlu atsaucas citā daiļdarbā, panākot neparastu tēla polifonijas efektu. Taču lasītājam primāri jāatgrūžas no dokumentālas personas ieguldījuma *stikla pērlīšu spēlē* vai pasaules kārtības izziņā.

Kolektīvās enciklopēdijas zīmes neatkarībā no iespējamajiem klasificējumiem liecina par autora vēlmi komunicēt ar zinošu lasītāju, kas šādu zīmju atlasē vai kodēšana saskatīs attiecīgo abstrakciju: kalpot cilvēcei, izzinot pasaules pastāvēšanas likumus ar zinātnes un mākslas paņēmieniem. Pieredzējušiem „kalpiem” savas zināšanas jānodod jauniešiem, nodrošinot izziņas rezultātu saglabāšanu un pārmantojamību.

Lasītāja misija ir ar kultūras zīmju apkopojuma un sistematizēšanas starpniecību atklāt kodēšanas principu, un tamdēļ pat nav nepieciešamības apzināt visas zīmes, galvenais – saskatīt kopīgo iezīmi, saikni starp tām universāliju formātā.

Kultūras kodēšana daiļliteratūrā: H.Heses romāna „Stikla pērlišu spēle” piemērs
Culture coding in literature: example of H. Hesse’s novel “The Glass Bead Game”

Universālijas/ abstrakcijas	Simboli/ kolektīvā enciklopēdija	Fenomeni/ jauna kodēšana
Izziņa	<p><i>Kastālijas skola</i> Kastālija (sengr. Κασταλία) sengrieķu mitēma, iedvesmas avots Delfos.</p> <p><i>Pedagoģiskā province</i>: izglītības iestāde Johana Volfganga Gētes (1749–1832) romānā „Vilhelma Meistara klejotuma gadi”(1821).</p>	<p><i>Stikla pērlišu spēle</i>: <i>būtību</i> (kā fenomena pretstata – pēc E. Huserla) – destilētas, sterilizētas izziņas tēlaina alegorija.</p>
Dzīvot – Kalpot	<p>Zinātnei (<i>Pitagors, hellēnisma gnostiķi, romantisma filozofi, Platons, Abelārs, Nikolajs Kuzanskis, Bengels, Etingers, Čžuan Czi, Bolcano, Franke</i> u.c.). Mākslai (<i>Novaliss, J.V. Gēte, Boberfeldes gulbis – Martins Opics, Cincendorfs</i> u.c.).</p>	<p>Jozefs Knehts (vācu <i>kalps</i>); Turu; Jozefs Famula (latīņu <i>kalps</i>), Dasa (ind. <i>kalps</i>).</p> <p>Akcenti uz kalpa vai spēlētāja misiju: <i>nodot cits citam jauno domas pieredzi</i> (Hermanis, 1976: 43).</p>
Meistars – Māceklis	<p><i>Alberts Otrais</i> romāna epigrāfa autors (H.Heses izdomāta persona) – Akvīnas Toma skolotāja Alberta Lielā (1193–1280) stilizācija, viņš centās apkopot visas sava laika atziņas vienotā sistēmā, šī iecere kļūst par prototipu stikla pērlišu spēlei.</p>	<p>Individuāla pieredze jeb neatkārtojams atkārtojamajā: Mūzikas maģistrs, pateris Jakobs – Jozefs Knehts; Jozefs Knehts – Tito; Kalps – Turu; Dions Pugils – Jozefs Famula; Jogs – Dasa.</p>

Taču daiļliteratūrā, īpaši modernistu tekstos līdzās kolektīvās enciklopēdijas zīmēm kā drošas, daudz maz nepārprotamas komunikācijas līdzeklim funkcionē arī fenomeni – jaunas zīmes, autora individuālās, neatkārtojamās pieredzes produkts. Par tādu var uzskatīt pašu stikla pērlišu spēles kā cilvēces shematiskas, retinātas izziņas alegoriju, Jozefa Knehta un viņa līdzinieku (Turu, Famula, Dasa) individuālo iniciēšanās pieredzi, pakāpeniski pārtopot no mācekļa meistarā. H. Heses romāna centrālais tēls pats runā par asociācijām stikla pērlišu spēlē, iedalīdams pēdējās «likumīgajās», t.i., vispārsaprotamajās, un «personiskajās» vai subjektīvajās, turpmāk raksturojot personiskās – neatkārtojamās paša pieredzes, iespaidu zīmes, ko lasītājs var tikai iztēloties: *uzdūros Šūberta pavasara dziesmai «Pavasara atmoda», un pirmie klavieru pavadījuma akordi negaidot atsauc atmiņā nule izjusto: tie smaržoja tāpat, kā bija smaržojis plaukstošais plūškoka zars, - tikpat rūgtieni saldi..* (Hermanis, 1976: 70).

Autors izvēlas dažādas vairāk vai mazāk ar *vispārsaprotamo* kultūras zīmju starpniecību konkretizētas laiktelpas (matriarhāta laika pagānisma, viduslaiku kristietības un hinduisma zīmes), taču izseko vienam un tam pašam personāža izziņas ceļam. Spēle ir nemainīga (nosacījumi, dalībnieku atlase, instrumentārijs), bet mainās spēlētāji, tāpēc nevar būt divas vienādas spēles, tāpat kā divas vienādas pieredzes, kaut arī cilvēks savas dzīves laikā atkārtoti savu priekšgājēju maršrutu pasaules iepazīšanā: mainās viņa attieksme pret tradicionālo, stabilo, negrozāmo un jauno, nebijušo; viņš meklē autoritātes (meistara) apstiprinājumu un ar laiku pats kļūst par autoritāti, viņš zaudē, tad meklē un atrod savai dzīvei jēgu (misija). Par atkārtošanos vienmēr atgādina tieši simboli, šis kolektīvās enciklopēdijas zīmes.

Fenomens ir nepastarpinātas jutekliskas uztveres verbāls manifestējums, neatkārtojama nepārtraukti atkārtojamajā. Tamdēļ no fenomena viegli atrast atceļu uz simbolu – vispārzināmu un saprotamu (vai vismaz viegli uzzināmu). Modernistam svarīga ir unikālās pieredzes liecība, un tas ir fenomens, tieši tas padara cilvēka dzīvi neatkārtojamu. Taču modernists-rakstnieks vēlas, lai viņu saprot, tāpēc izmanto mājienu vispārzināmu, stereotipisku vai vismaz uzzīnai pieejamu kultūras zīmju veidā. Lasītājs var operēt gan ar vecām, enciklopēdiskām zīmēm, rokoties cilvēces pieredzē, gan ar jaunām zīmēm, bet šajā gadījumā rokoties vienīgi savā pieredzē. Ideālā kārtā nepieciešama abu veidu zīmju analīze, mijiedarbe ceļā uz konceptuālu kategoriju atklāsmi.

Šāds risinājums ļauj atšifrēt autora mākslinieciski komplicēti veidoto alegoriju (kas prasa no lasītāja erudītu orientēšanos dažādu valstu zinātnes un mākslas vēsturē), tātad stikla pērlīšu spēli:

- spēles noteikumus (spēles kombinācijas nekad neatkārtojas);
- spēles instrumentāriju (simboli un kodi, kur *..katrs simbols un katra simbolu kombinācija ved nevis uz kaut ko vienu, uz atsevišķu piemēru, eksperimentu vai pierādījumu, bet gan uz Visuma centru, noslēpumu, dziļāko būtību, uz visu zināšanu pirmamatu*) (Hermanis, 1976: 110);
- spēlēs dalībniekus, kas ideālā kārtā respektē tradīciju, klausā skolotāju un tomēr maldoties meklē un atrod jaunus risinājumus.

Zīmju funkcionēšanas analīze daiļdarbā, izmantojot kultūras kodēšanas formulu, rāda, ka gan universāliju, gan fenomenu interpretācija nav iespējama bez simbolu jeb kolektīvās enciklopēdijas „šķirkļu” izpētes, tas ir rakstnieka veiksmīgas komunicēšanas un mājienu mehānisma funkcionēšanas priekšnosacījums.

Metodes izmantojums V. Borherta īsstāsta kultūras zīmju analīzē ***Usage of the method in culture sign analyses of short story of V. Borhert***

Svešvalodas apgūvē starpkultūru izglītība balstās ne tikai uz komunikatīvo kompetenci, bet arī uz zināšanām par tautu, kuras valoda tiek apgūta. Tādā gadījumā tieši literārais teksts aktivizē kreatīvu un nekonvencionālu domāšanu, attīsta kognitīvās un imaginatīvās (lat. *imago*)

spējas, jo „lasīšanas procesā mēs, būdami līdzdalīgi cita piedzīvotajā un pārdzīvotajā, paplašinām savu redzesloku” (Bredella, 2002:46). Izvēloties literāru tekstu darbam svešvalodu nodarbībā, jāņem vērā apgūstamā teksta apjoms, autentiskums (obligāti netulkots teksts, lai nodrošinātu pieejamību arī tiem kultūras kodiem, kas ir nostiprināti svešvalodas formās), tātad tekstam ir jābūt apjoma ziņā nelielam (bet ne fragmentam, svarīgs kompozicionāls veselums) un lingvistiski viegli uztveramam, lai novērstu interpretācijas šķēršļus.

Vācu īsais stāsts (*Kurzgeschichte*) ne tikai atbilst šīm prasībām, bet gan arī kā žanram tam ir savas priekšrocības attiecībā pret citiem tekstu veidiem. Īsajam tekstam raksturīgās pazīmes ir būtiskas tā lasīšanas un interpretācijas procesā:

- teksta kodolīgums attiecas ne tikai uz apjoma kvantitāti, bet gan arī uz satura kvalitāti, t.i., īsā stāsta autors (kā informācijas adresants) nevar lingvistiski „izvērsties” ar plašiem detaļu skaidrojumiem vai aprakstiem, kā to var atļauties, piemēram, romāna vai garstāsta autors;
- koncentrēšanās uz izteikti konkrētu (visbiežāk ikdienišķu) un reālu notikumu, kas ir nozīmīgs / aktuāls plašam cilvēku lokam;
- teksta kodolu veido krīzes- vai konfliktsituācija;
- savdabīga struktūra: pārsteidzoši tiešs, scēnisks sākums un interpretācijai atvērts nobeigums veido gredzenveida kompozīciju un laiktelpas vienotību;
- viena – divas darbojošās personas; protagonistu ir vidusmēra cilvēki ar signifikantām iezīmēm (piemēram, autsaideri, vientuļnieki, izstumtie, apspiestie u.c.);
- lakoniska izteiksme (dažkārt arī ar sarunvalodas iestarpinājumiem) tiek panākts suģestīvs naratīvs;
- reālajai situācijai pietuvināta valoda tiek piemērota teksta formas lakoniskumam (vienkārša teikumu uzbūve, elipses, iekšējie monologi, dialogi);
- ar leksikas izvēli (metaforas, simboli) tiek veidotas daudznozīmīgas konstrukcijas.

Īsā stāsta žanriskā specifika veicina lasītājā interesi par tekstu un pārraida interpretācijas signālus, kas savukārt svešvalodas pasniedzējam paver daudzveidīgas didaktiskās iespējas darbā ar tiem, kā, piemēram, fenomenoloģiskās pieejas un semiotikas sintēzi citas, šajā gadījumā vācu kultūras priekšstatu atpazīšanai.

Vācu agrīnās pēckara literatūras īsstāsts piemērots starpkultūru kompetences pilnveidei augstskolā, jo lasītājs tiek provocēts uz konkrētu kultūrvēsturisku un politisku notikumu simulāciju. V. Borherta īsstāsts „Tajā otrdienā” (tāpat kā citi viņa darbi) ekspresīvi tematizē kara postu un cilvēka ciešanas, aktualizējot humāno vērtību sistēmas balstus. Tādējādi pasniedzēja uzdevums darbā ar tekstu ir fokusēt studentu uzmanību uz kultūras zīmju atpazīšanu un dekodēšanu, uztverot rakstnieka pieredzi un atmiņā izveidojušos

priekšstatus, jo „literārie teksti ne tikai pārraida informāciju, bet gan arī atklāj situācijas, un to uzskatāmība mērķtiecīgi iedarbojas uz lasītāja priekšstatiem.” (Schiedermaier, 2001: 28). Īsais stāsts kā žanrs pats par sevi ir vērtējams kā kultūras zīme vācu pēckara literatūrā, jo tajā atklātas jaunas izteiksmes iespējas, lai nesamāksloti transformētu kara pieredzi. Tekstveides materiāls ir nevis vēsturisku faktu dokumentēšana, bet gan atmiņu, pārdzīvojumu un personīgās pieredzes reproducēšana.

V. Borherta īsstāsts „Tajā otrdienā” ir veidots kā kompozicionāla montāža, kas sastāv no deviņām epizodēm, paralēli atainojot mājas un kara fronti. Montāžas saistelements ir tēls - kareivis Hesse (frontes epizodēs) un viņa ģimene (mājas epizodēs). Stāsta kodolu veido kareivja paaugstināšana par oficiāli un viņa nāve. Pirmā un devītā epizode veido teksta gredzenveida kompozīciju – Hesses meita Ulla skolā veic pareizrakstības uzdevumu, vairākkārt pārrakstot teikumu „Karā visi tēvi ir kareivji” (*Im Krieg sind alle Väter Soldat*). Pirmajā epizodē Ulla šo teikumu raksta ar kļūdu vārdā „karš”, devītajā epizodē, kad tēvs ir gājis bojā, viņa šo vārdu uzraksta gramatiski pareizi. Katru epizodi ievada teikuma „Tajā otrdienā” atkārtojums, savienojot divas kontrasttelpas – fronti un mājas.

Tā kā žanriskās specifikas dēļ rakstnieka naratīvās iespējas ir ierobežotas, teksts ir piesātināts ar simboliskām detaļām. Ar hronoloģijas vai laiktelpas kontrastu V. Borherts atklāj kara realitāti gan mājās, gan arī frontē. Tādēļ teksta analizē uzmanība jāvērs uz tām kultūras zīmēm, kas varētu būt tuvas lasītāja pieredzei, kā arī iekļautos kolektīvajā enciklopēdijā (zināšanas par Otro pasaules karu un Vācijas lomu tajā), lai tālāk tās pārnestu plašākā sociālā kontekstā (skat. 2.tabulu „Kultūras kodi daiļliteratūrā: V. Borherta īsstāsta „Tajā otrdienā” piemērs”).

Pēc dotā parauga darbu ar tekstu var turpināt, analizējot īsstāsta personāžu (sanitāru, ārstu, Hesses kundzi, kaimiņieni utt.) kā individuālās kara pieredzes nesējus, jo tēlu sistēma atklāj šī daiļdarba māksliniecisko savdabību, tā iesaistīta humāno vērtību reanimēšanā ar atsevišķu cilvēku likteņu vai dzīves skatījuma izgaismojumu. Veidojot personāža kontrastus, V. Borherts atklāj kara un ideoloģijas deformētu sabiedrību, visās apelējot pie katra atsevišķa indivīda (tostarp arī lasītāja) atbildības, jo kara laika rakstnieki par savu pamatuzdevumu izvirza nākamajās paaudzēs iesēt pretkara sēklu un nepieļaut atkārtotu *mēri*

Kultūras kodi dailliteratūrā: V.Borherta īsstāsta „Tajā otrdienā” piemērs
Culture coding in literature: example of V.Borhert's short story “On This Tuesday”

UNIVERSĀLIJA	KOLEKTĪVĀ ENCIKLOPĒDIJA	FENOMENS
KUSTĪBA (laikā)	Laika cikliskuma zīmes – dienas, nedēļas, mēneši, gadi, gadsimti.	Kara laika īpašais cikls (sākums un beigas). Otrdiena (lat. <i>martis dies</i> – Karadieva diena): konkrētas nedēļas dienas cikla unificējums (kara laikā visas otrdienas ir vienādas).
KUSTĪBA (telpā)	Mājas dzīves stereotips: ikdienas maršruts skolā, birojā, dzīvoklī, operā. Frontes stereotips: kaujas, ievainojumi, bezierunu pakļaušanās, nāve.	Stereotipa apšaubīšana: atsevišķu cilvēku (mājās: Hesses kundzes, kaimiņienes, Hesses kolēģu Hanzena un Severīnas, frontē: leitnanta Ēlersa, bataljona komandiera, Hesses, žēlsirdīgās māsas Elizabetes, lazaretis ārsta) dažādā kara pieredze: frontē un mājās.
KARŠ	Kara stereotips: 1941.g. un 1943.g. smago zaudējumu kaujas Smoļenskā (Krievija). Nāves pašsaprotamība.	Kara kā mēra tēlaina alegorija (bejēdzīga masveida nāve: <i>katru dienu ducis</i>) (Borherts, 1981: 98).
SKOLOTĀJS	Pedagoga stereotips: progresīvu, novatoru zināšanu ģenerētājs, sabiedrības garīgās un inteliģentās elites pārstāvis.	Stereotipa apšaubīšana: skolotāja, kas valkā acenes ar bieziem stikliem bez rāmjiem, mācību stundā indoktrinē politisko ideoloģiju, ignorējot kara posta realitāti. Pedagoģs – aprobežots politiskās ideoloģijas kalps.
DAUDZUMS	Kaujās pie Smoļenskas karoja 2., 4., 9. vācu armijas divīzijas. 1941.g. 6.mēnesis – kara sākums; Smoļenskas kauja 1941.g. 10.07. – 10.09. Attālums no Smoļenskas līdz Maskavai – 400 km.	Teksts sastāv no 9 epizodēm, pāra skaitļa epizodes (2. – frontē; 4., 6., 8. – lazaretē) ir par frontes norisēm. Hesses ķermeņa temperatūra 41,6 ; Ulla teikumu pārraksta 10 reizes. Epidēmijas lazaretē ir 1400 gultas.

Laiktelpas pretstati īsstāstā padziļina plaisu starp cilvēcību un tās trūkumu. Karā cilvēciskums izšķīst skaitļos un statistiskas datus, kas nemainīgu dažādās kombinācijās atstāj skaitli „4” (klasē ir 42 meitenes, Smoļenskā ir 40 grādu aukstums, Hesses ķermeņa temperatūra ir 41,6, epidēmijas lazaretē ir 1400 gultas, Hesse nomirst ceturtajā otrdienā). V. Borherta īsā stāsta analīze ar kultūru kodēšanas formulu atklāj būtisku šī daiļdarba atšķirību no modernista

H. Heses romāna un viņa zīmju atlasē principiem virziena (reālisms, nevis modernisms), un tematikas (cilvēks un karš, nevis pasaules kārtības izziņas vēsture) atšķirību dēļ. Universālības raksturo lielā mērā ar ontoloģiju nesaistītas kategorijas, un to atklājums varētu tikt īstenots tikai ar fenomenu starpniecību, kas, neskatoties uz individuālās, neatkārtojamās pieredzes akcentu, tomēr reprezentē vācu cilvēka – kara noliedzēja vai atbalstītāja skatījumu ar zināmu tipizēšanas devu. Tāpēc nedaudzās, bet ļoti pārdomātās kultūras zīmes koncentrē sevī Otrā pasaules kara ikdienu vācu frontē un aizmugurē, un to funkcija ir atgādināt lasītājam par stereotipu, kolektīvās enciklopēdijas šķirklī un tā tradicionālo aprakstu no vācieša skatpunkta (smagās kaujas pie Smoļenskas 1943.gadā), lai fenomenā jeb atsevišķu vēstījuma subjektu pieredzē to apstiprinātu vai apgāztu (aizmugures iedzīvotāju dažādā attieksme pret karu).

Īsā stāsta forma ļauj efektīvi izmantot tā saturu kā svešvalodas apgūvē, tā arī starpkultūru izglītībā, jo darbā ar šādiem tekstam ir vairākas didaktiski-metodiskās priekšrocības:

- tekstveides principi (tēlainība, reālu notikumu fikcija, funkcionalitāte) pietuvina lasītāju teksta saturam;
- lineāro notikumu ekspresija, kā arī redukcija un leksiskā vienkāršība attīsta lasītāja priekšstatus un izvērš interpretācijas robežas;
- teksta kodolīgums attīsta teksta implicēto uztveri, palīdz atklāt kopsakarības plašākā kultūrvēsturiskā un sociālā diskursā;
- reālo notikumu simulācija atklāj lasītājam realitāti, sevis izzināšanu un pilnveido izpratni par noteiktiem kultūrvēsturiskiem procesiem.

Secinājumi **Conclusions**

Īpaši atbildīgs un svarīgs process ir kultūras zīmēm bagāta teksta uztveres/interpretācijas pārdomāta koordinēšana, kā arī attiecīga komplicēta teksta analīzes plānošana pasniedzēja vadībā. Jāizmanto tādas pētniecības metodes, kas koncentrētu studējošā uzmanību uz kultūras zīmes funkcionalitāti un tādējādi neļautu apmaldīties sekundārās informācijas „džungļos”

Rakstnieka kultūras zīmju atlasē vai kodēšanas principus iespējams atklāt ar fenomenoloģijas un kultūrsemiotikas atziņās un jēdzienos balstītu formulu (daiļdarba koncepti (universālības) atklājas simbolu (tradicionālās, atkārtojamās kultūras zīmes) un fenomenu (jaunas, vienas pieredzes kultūras zīmes) izmantojumā un mijiedarbē), kas ļauj koncentrēt lasītāja uzmanību uz kultūras zīmju atlasē mehānismu un rada iespēju apzināti nonākt ne vien ideālā adresātā, bet arī narācijas stratēģa statusā.

Zīmju funkcionēšanas analīze daiļdarbā, izmantojot kultūras kodēšanas formulu, rāda, ka gan universāliju, gan fenomenu interpretācija nav iespējama bez simbolu jeb kolektīvās enciklopēdijas „šķirklī” izpēti, tas ir rakstnieka veiksmīgas komunikēšanas un mājienu mehānisma funkcionēšanas priekšnosacījums.

Summary

The objective of this study is to propose a new methodological solution for mastering classical literary works, emphasizing the role of a literary text in cross-cultural education. For this purpose, different genres of the German traditional and modernist prose have been selected: Hermann Hesse's novel "The Glass Bead Game" (Glasperlenspiel, 1943) and Wolfgang Borchert's short story "On This Tuesday" (An diesem Dienstag, 1947). The texts contain German cultural signs, and in H. Hesse's work also those of other European and Asian countries, which requires certain preliminary knowledge for a successful text perception and interpretation. The study seeks to demonstrate the efficiency of combining phenomenological approach and semiotics in identifying the notions of other cultures and analysis of their functionality in literary works by means of applying this method in audiences of various specialty students. A particular object of the study is cross-cultural education – the process of mastering systematized individual knowledge and skills and forming attitudes, which is related to the interaction between different cultures. The research methodology is based on the notions of Edmund Husserl (Edmund Husserl, 1859-1938) and Jean-Paul Sartre's (Jean-Paul Charles Aymard Sartre, 1905-1980) phenomenology, Yuri Lotman (Юрий Лотман, 1922-1993) and Umberto Eco's (Umberto Eco, 1932) semiotics, as well as notions of literary didacticians Gerhard Haas (Gerhard Haas, 1929-2011) and Lothar Bredella (Lothar Bredella, 1936-2012).

A literary text author's complying with a particular culture coding tradition is the most common sign of his or her intention to communicate with the reader in a more or less understandable language, thus implementing the basic function of a text (informing an addressee). The writer's principles of coding or selecting cultural signs are possible to detect by means of a formula based on the notions and concepts of phenomenology and cultural semiotics (see Table 1), which allows to focus reader's attention on the cultural sign selection mechanism and makes it possible to consciously reach the status of an ideal addressee and a narrator alike.

Table 1

Culture coding in literature: example of H.Hesse's novel "The Glass Bead Game"

UNIVERSALS/ ABSTRACTIONS	SYMBOLS/ COLLECTIVE ENCYCLOPAEDIA	PHENOMENA/ NEW CODING
Cognition	<i>Castalia school</i> Castalia (Ancient Greek Κασταλία) – an Ancient Greek mytheme, source of inspiration in Delphi <i>Pedagogical province:</i> An educational institution in the novel by Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) "Wilhelm Meister's Journeyman Years" (1821)	<i>The Glass Bead Game: nature</i> (as opposition to <i>phenomena</i> – according to E.Husserl) – figurative allegory of a distilled, sterilized cognition
to Live – to Serve	Science (<i>Pythagoras, Plato, Abelar, Nikolay Kuzanski, Bengel, Ettinger, Zhuangzi, Bolzano, Franke, etc.</i>). Art (<i>Novalis, J.W. Goethe, Swan of Boberfeld – Martin Opitz, Zinzerdorf, etc.</i>).	Individual experience or uniqueness in repetition: Joseph Knecht; Turu; Joseph Famulus; Dasa.

Master – Apprentice	<i>Albert the Second</i> – author of the novel’s epigraph (H.Hesse’s fictional character) – pastiche of Thomas Aquinas’ teacher Albert the Great (1193-1280), he tries to gather all notions of his time in a single system, this intention becomes a prototype for <i>The Glass Bead Game</i> .	Individual experience or uniqueness in repetition: Master of music, pater Jacob – Joseph Knecht; Joseph Knecht – Tito; Servant – Turu; Dion Pugil – Joseph Famulus; Yogi – Dasa.
------------------------	--	---

A student’s task is to reveal the principle of coding using the method of generalization of cultural signs and systematization, owing to which it is not even necessary to identify all signs – the main thing is to see the common pattern, links between signs in the form of universals.

In literature, alongside collective encyclopaedia signs functioning as more or less explicit means of communication, there are also phenomena – new signs, the product of the author's personal unparalleled experience. The glass bead games as humanity’s schematic and thinned out cognitive allegory, Joseph Knecht and his doubles’ (Turu, Famulus, Dasa) individual initiation experience, gradually transforming from the apprentice into the master, can be deemed as such. The author chooses a variety of time and space notions, which are specified by more or less *generally comprehensible* cultural signs, but traces one and the same way of cognition of a character. The game is constant (conditions, selection of participants, instrumentality), but the players change, so there cannot be two identical games, just as there cannot be two identical experiences, despite the fact that all human beings during their lifetime reiterate their predecessors’ routes in discovery of the world. Symbols or collective encyclopaedia signs serve as reminders of repetition.

The phenomenon is a verbal manifestation of the immediate sensual perception, uniqueness in continuous repetition. This is why it is easy to trace the way from a phenomenon to a symbol, which is universally understandable. A testimony of a unique experience is important for the modernist, and this is a phenomenon, and it is exactly what makes human life unique. However, the modernist-writer wants to be understood, so he or she gives hints in the form of common, stereotypical, or at least accessible for cognition cultural signs. The reader can operate with both old encyclopaedic signs pertaining to the human experience and with new signs pertaining solely to his or her own experiences. Ideally, analysis of both types of signs and interaction towards revelation of the concept is involved.

This option allows to decode the author's artistically created complicated allegory, which requires the reader to comprehend science and art history of different countries.

V.Borchert’s short story analysis by means of culture coding formula reveals a considerable shift in the principles of sign selection due to differences in direction (realism) and themes (man and war). Universals characterize categories which by and large are not related to ontology and their discovery could be implemented only via phenomena, which, in spite of the emphasis on individual and unparalleled experience, represent a German man’s – either a supporter or a denier of the war –view with a certain dose of typologization. Therefore, the role of the few cultural signs is to remind the reader of stereotypes, collective encyclopaedia headword and its traditional description from the point of view of a German, so that it could be confirmed or refuted in the phenomenon or experience of the particular subjects of the narration.

Analysis of sign functioning in literary works by means of the culture coding formula shows that both universals and phenomena cannot be interpreted without study of symbols or

collective encyclopaedia “headwords”, it is a precondition for the author’s successful communication and guarantee for the hint mechanism efficiency.

Literatūra **Bibliography**

1. Borherts, V. (1981). *Pa garo, garo ielu*. Rīga: Liesma.
2. Bredella, L. (2002). *Literarisches und interkulturelles Verstehen*. Tübingen.
3. Frege, G. (1892). *Über Sinn und Bedeutung*. <http://www.unikonstanz.de/philosophie/files/frege.pdf> (03.02.2014.)
4. Haas, G., Menzel, W., Spinner K. H. (1994). Handlungs- und produktionsorientierter Literaturunterricht. *Praxis Deutsch (123)*. Wiesbaden: Hessisches Landesinstitut für Pädagogik.
5. Hermanis, H. (1976). *Stikla pērlīšu spēle. Biogrāfiska studija par spēles maģistru Jozefu Knehtu līdz ar Knehta atstātajiem rakstiem*. Rīga: Liesma.
6. Schiedermaier, S. (2011). Literarische Texte als literarische Texte – Vieldeutigkeit, Anschaulichkeit, Kontextverbundenheit. *Fremdsprache Deutsch. Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts*. München.
7. Umberto, E. (1962). *The Absent Structure*. <http://www.uta.edu/english/timothy/Eco.pdf> (03.02.2014.)
8. Иванова, С. (2011). *Политический дискурс и культурное кодирование детонирование культурных кодов*. http://journals.uspu.ru/i/inst/ling/ling36/ling36_4.pdf (03.02.2014.)
9. Гуссерль, Э. (1994). Феноменология внутреннего сознания времени. *Собрание сочинений. Том I*. Москва: Логос; Гнозис.
10. Красных, В. (2003). «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: Гнозис.
11. Лотман, Ю. (1984). *О семиосфере*. <http://semiotics.ru/sphere/semiosphere.html> (03.02.2014.)
12. Лотман, Ю. (1992). Семиотика культуры и понятие текста. *Избранные статьи*. Таллин.
13. Лотман, Ю. (2002). *Статьи по семиотике и топологии культуры*. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Lotm/index.php (03.02.2014.)

Dr.philos. asoc.prof.
Olga Senkāne

Rēzeknes Augstskola, Humanitāro un juridisko zinātņu fakultāte,
Atbrīvošanas aleja 115, Rēzekne, LV-4601, Latvija

Dr.philos. asoc.prof.
Karīne Laganovska

Rēzeknes Augstskola, Izglītības un dizaina fakultāte,
Atbrīvošanas aleja 115, Rēzekne, LV-4601, Latvija
e-pasts Karine.Laganovska@ru.lv